

Evsizlikle Mücadeleye Hayırseverlikten Bakış: İstanbul'daki Camilerin Rolü

Mustafa Fazıl Karaman¹ 

Öz

Hayırseverlik geleneği Türk-İslam kültüründe önemli bir ögedir ve köklü bir geçmişe sahiptir. Bu geleneğin kurumsal görünümünden ve uygulama birimlerinden biri, ibadet mekânı olmanın ötesinde tarihten bugüne sosyal hayatı düzenlemede belli işlevler üstlenen camilerdir. Nitekim bugün de İstanbul'da özellikle dört camide sosyal hayatta dışlanan dezavantajlı grupların başında gelen evsizlere yönelik çeşitli faaliyetler yürütülmektedir. Araştırma camilerin evsizlikle ilgili faaliyetlerinin sosyal ve psikolojik kapsamını incelemeyi, bunların evsizlik sorununa çözüm sunma potansiyellerini hayırseverlik kavramı çerçevesinde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada nitel yöntem esas alınmış; Beyoğlu, Eyüpsultan, Kadıköy ve Fatih'te evsizlere çeşitli hizmetler sunulan birer caminin imam-hatipleriyle bu faaliyetler üzerine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulguların tematik olarak sınıflandırılması sonucunda, (1) evsizlik çalışmalarına başlama nedenleri, (2) evsizliğin sebeplerine dair gözlemleri, (3) evsizlerin karşılaştıkları tehlikeler ve camilerin tehlikelerden koruma işlevi, (4) camilerin sosyal içerme mekânı olarak evsizlerin topluma dönüşündeki rolü, (5) camilerin evsizlik sorununu çözmedeki işlevi ve (6) Diyanet teşkilatının önemli olmak üzere altı başlık ortaya çıkmıştır. Bulgulara göre evsizlik sorununun azaltılmasında sosyal hayatı kuran ve düzenleyen yönüyle hayırseverlik geleneğinin camiler özelinde aktif bir güç haline gelmesi son derece önemlidir. Camiler, taşıdıkları potansiyel psiko-sosyal destek işlevleri sebebiyle, evsizlerin evsizlikten kurtulma ve hizmet sağlayıcıların evsizlikle mücadele süreçlerine katkı sağlayan bir imkan olarak ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Evsizlik • Hayırseverlik geleneği • Sosyal dışlanma • Cami • İmam

A Philanthropic Approach to Combating Homelessness: The Role of the Mosques in Istanbul

Abstract

This study explores how mosques, as pillars of the philanthropic tradition, can address homelessness. It initially outlines homelessness and the deeply rooted philanthropic tradition in Turkish-Islamic culture. Subsequently, the research findings are presented. Understanding mosques' services to homeless individuals as visible symbols of philanthropy and social life regulators within Turkish-Islamic culture is crucial. Interviews with the imams of four prominent Istanbul mosques analysed their activities for the homeless. Findings were categorised into six themes: "reasons for homelessness studies," "causes of homelessness," "mosques' protection against dangers," "mosques' role in social inclusion," "mosques' role in solving homelessness," and "the importance of the Directorate of Religious Affairs." This study examines the social and psychological aspects of mosques' activities for homelessness and their potential. Findings highlight the significance of activating the philanthropic tradition, especially in mosques, to combat homelessness among marginalised groups. Mosques, with their social-psychological functions, offer substantial opportunities to support homelessness initiatives.

Keywords: Homelessness • Charity tradition • Social exclusion • Mosques • Imams

1 Sorumlu Yazar: Mustafa Fazıl Karaman (Doktora Öğrencisi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Sakarya, Türkiye, Eposta: m.f.karaman@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1088-8360

Atf: Karaman, M. F. (2024). Evsizlikle mücadeleye hayırseverlikten bakış: İstanbul'daki camilerin rolü. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 44, 527-554. <https://doi.org/10.26650/SJ.2024.44.2.0711>

Extended Summary

This study explores homelessness, a widespread social issue in many global contexts, through the lens of charity, a core tenet of Turkish-Islamic culture. Specifically, it examines the role of mosques in addressing homelessness, given their significant presence in social life. Traditionally, state institutions and NGOs have led efforts to prevent and address social problems. However, mosques have historically played a central role in the everyday lives of Muslims, not only as places of worship but also as community centres addressing social challenges. In modern times, mosques are often viewed mainly as spaces for religious rituals, and their broader social functions have received less attention.

Homelessness, often defined simply as a lack of shelter, is a far more complex issue. It is typically framed as a problem of poverty and housing shortage, but this view overlooks its deeper social, psychological, and economic dimensions. Homelessness reflects broader societal inequalities, including social exclusion, which deprives individuals of not only a home but also the social and psychological security that comes with it. As the number of homeless individuals grows globally and sociological perspectives on homelessness continue to evolve, there is a need for a more nuanced understanding of its multi-faceted nature.

Social exclusion, a key sociological concept, helps frame homelessness in a broader context. It refers to processes that marginalise individuals or groups from social, economic, political, and cultural participation. This marginalisation manifests through economic deprivation, discrimination, and limited access to resources and opportunities. In the case of homelessness, social exclusion is both a cause and a consequence. People who are often marginalized experience homelessness due to their exclusion from housing, employment, and social services. Once on the streets, this exclusion deepens, further isolating homeless individuals from society and entrenching them in poverty. Homelessness is not only the absence of a home but also the absence of social support and a sense of belonging, which is vital to well-being.

The relationship between social exclusion and homelessness creates a vicious cycle. Homelessness further isolates individuals, cutting them off from essential services, jobs, and social networks. This marginalisation increases their vulnerability, leading to deeper poverty and social isolation. From a sociological perspective, addressing homelessness requires more than just providing shelter; it involves reintegrating individuals into society, restoring their dignity, and reconnecting them with supportive networks and institutions. Mosques, with their strong tradition of charity (*hayrseverlik*) in Turkish-Islamic culture, play a critical role in this reintegration process.

Charity has been central to the Turkish-Islamic culture, deeply embedded in religious teachings and social practises. The Quran and Hadith emphasise the moral obligation

to assist those in need, reflecting a wider ethic of communal responsibility. Acts of charity are not seen as mere individual generosity but as religious duties that maintain social cohesion. Historically, mosques have been at the centre of these charitable activities. Beyond their religious functions, mosques also provide social services, education, and community welfare. The institution of waqf (endowment) historically funded many charitable initiatives, including housing and services for the homeless.

Despite this history, the modern role of mosques in addressing homelessness has been a subject of debate. Some critics argue that mosques today are too focused on religious rituals and less engaged in broader social functions. However, there are notable examples of mosques that continue to address homelessness. This study focuses on four mosques in Istanbul —Kadıköy, Beyoğlu, Fatih, and Eyüpsultan (Ayvansaray)— that have taken concrete steps to support homeless individuals. Through interviews with the imams of these mosques, this research examines their motivations, perspectives on homelessness, and the solutions they propose.

The study's findings reveal that these mosques hold significant potential in addressing homelessness, particularly through their close ties to the community. The imams interviewed cited religious teachings, especially the concept of seeking "Allah's approval," as their primary motivation for helping the homeless. This religious motivation influences both their charitable activities and their understanding of the root causes of homelessness. The imams emphasised that homelessness is not only an economic issue but also a moral and social one that requires a comprehensive solution that addresses both material needs and social reintegration.

The study also highlights the protective role that mosques play in safeguarding homeless individuals from the dangers of street life. Homelessness exposes individuals to various physical, emotional, and psychological risks, including violence, exploitation, and mental health challenges. The imams described how mosques serve as safe spaces for the homeless, offering not just shelter but also a sense of community and belonging. In this way, mosques function as spaces of social inclusion, countering the forces of exclusion that often accompany homelessness. This reintegrative role is crucial, as it helps meet the immediate needs of the homeless while supporting their long-term reintegration into society.

In addition, the study underscores the role of the Directorate of Religious Affairs (Diyanet) in supporting mosque-based initiatives to address homelessness. The Diyanet, as the official religious authority in Turkey, plays a crucial role in coordinating and backing charitable activities in mosques. The imams interviewed noted that the Diyanet provides institutional support and guidance, helping ensure that mosque-based homelessness initiatives are organised and sustainable. This institutional support is essential for the long-term success of such efforts, allowing mosques to expand their impact and reach.

In conclusion, this study highlights the sociological importance of mosques in addressing homelessness. While state institutions and NGOs are vital in combating homelessness, mosques offer a unique form of social capital that can complement these efforts. The trust that imams hold within their communities, along with the religious imperative to serve those in need, positions mosques as key actors in addressing homelessness. By using this social capital and leveraging the networks within mosque communities, these initiatives can contribute to more sustainable and effective solutions to homelessness.

Recognising the social trust that imams hold in contemporary Turkey can also help address other social problems. Mosques, as community-centred institutions with a strong tradition of charity, can be revitalised to tackle pressing issues such as homelessness. By harnessing this potential, the Turkish society can foster a more inclusive and supportive approach to homelessness, rooted in the principles of charity, social inclusion, and communal responsibility.

Evsizlikle Mücadeleye Hayırseverlikten Bakış: İstanbul'daki Camilerin Rolü

Türk-İslam kültüründe hayırseverlik geleneği, İslam dininden hareketle toplumsal barışı ve dayanışmayı destekleyen önemli bir geleneksel fenomendir. Camiler ise hayırseverliğin unsurlarından birisi olarak sosyal hayatta edindiği merkezi konum itibarıyla bir ibadet mekanı olmasının yanında sosyal yardımlaşmaya katkı sağlamaktadır. Toplumsal barış ve dayanışmanın kritik eşiklerinden ve modern dünyanın karmaşık bir toplumsal sorunu olan evsizlik, yalnızca barınma yoksunluğunu sosyal dışlanmayı ve dışlanmaya bağlı birçok sorunu içeren çok boyutlu bir meseledir.

Evsizlikle ilgili faaliyetler gerçekleştiren dört adet imam-hatip, görev yaptıkları camilerde evsizlerin barınma, gıda ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Söz konusu imamların hayata geçirdikleri faaliyetler hayırseverlik temellidir faaliyetlerdir. İmamların evsiz insanların fiziksel ihtiyaçlarına ve daha da ötesinde sosyal-psikolojik ihtiyaçlarına yönelik yaptığı çalışmaları anlamak, camilerin toplumsal yaşamdaki merkezi rollerini, Türk-İslam kültürünün sosyal dayanışma ve yardımlaşmaya dair esaslarını ve konu özelinde ise evsizlerin evsizlikten kurtulmaya dair sürece dair katkıları ortaya çıkarmayı da beraberinde getirmektedir.

Bu araştırma, Türk-İslam kültüründe hayırseverlik geleneğinin evsizlik sorununa yönelik işlevini sosyolojik bir çerçevede anlamayı hedeflemek ve söz konusu işlevi, dini ve sosyal değerlerin taşıyıcısı konumundaki camiler aracılığıyla ele almaktadır. Böylece araştırma, modern devlet yapılanmaları ve sivil toplum kuruluşlarının yaklaşımlarına ek olarak, camilerin evsizlik sorununa dair geleneksel dayanışma biçimleri temelindeki özgün katkılarını anlamayı amaçlamaktadır. Araştırmanın önemi, evsizlik sorununa dair camilerin rolünü belirlemektir. İslam'ın sosyal hayata dair değerleri ışığında camilerin faaliyetleri, geleneksel dayanışmanın bugünkü evsizlik sorunu karşısındaki işlevini anlamak için önemli bir zemin sunmaktadır. İstanbul'daki dört cami, evsiz bireylerin barınma, gıda ve sosyal-psikolojik ihtiyaçlarını karşılayarak toplumsal entegrasyon süreçlerine katkı sunarken aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden günümüze uzanan hayırseverlik geleneğini de yaşatmaları sebebiyle sosyal sorunların çözümünde geleneksel bir yöntem olarak günün sorunlarına karşı önemli bir rolü üstlenmektedir. Çalışmada dört adet cami imamının taşıyıcısı olduğu değerler dünyası ile ilişkili olarak, camilerin toplumsal bir problem olan evsizlikle mücadeledeki rolü anlaşılmasına çalışılmıştır.

Evsizlik çalışmalarında çoğunlukla evsizliğin nasıl şekillendiği, evsizlik sorunun nasıl kurgulandığı, evsizliğin niceliksel boyutu, evsizliğin sebepleri, evsizlerin özellikleri, evsizliğin toplum nazarındaki algılanışı, evsizler arası ilişkiler, evsizlik hakkında hizmet sunan sivil toplum kuruluşları ve devlet birimleri bağlamında ele alındığı görülmektedir. Bu çalışma evsizlikle mücadelede camilerin rolünü ortaya koyması sebebiyle mevcut evsizlik literatüründen farklılaşmaktadır.

Evsizlik, klasik yoksulluk tanımlarının yetersiz kaldığı, sosyal gerçeklikte de dünyanın her yerinde görülen, çok boyutlu ve karmaşık (Özdemir, 2010) bir sosyal problemdir. Özellikle son kırk yılda görünürlüğü giderek artan evsizler ve buna bağlı olarak evsizlik sorunu ilk bakışta yoksulluğun bir görünümüne işaret etse de “mutlak”, “görelî”, “objektif”, “subjektif” gibi klasik yoksulluk anlayışından hareket eden tanım ve açıklamalar, evsizliği anlama ve açıklama noktasında yetersiz kalmaktadırlar. Bu yetersizliği aşmak için “sosyal dışlanma” kavramı, evsizlik meselesini dair kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Sosyal dışlanma, yoksulluğu sınırlı bir alandan hareket eden sadece ekonomik ve biyolojik bir sorun olarak değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve psikolojik boyutlarıyla ele alarak daha kapsamlı bir bakış açısı (Yuncu, 2005, s. 16).

Bugün, gelişmiş ülkeler de dahil olmak üzere, evsizlik dünyanın her yerinde sosyal bir sorundur (Özdemir, 2010, s. 81; Türkcan ve Türkcan, 1996, s. 9). Türkiye’de devletin ve STK’ların evsizlik sorunu hakkında yetersizliği söz konusudur. Bu yetersizliği anlamak için Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın “evsizlik” üzerine bir tanım, açıklama ve politikaya sahip olmaması, evsizlere için uygulanan tek faaliyetin sadece kış mevsiminde hayata geçirilen beslenme-barınma temelindeki spor salonu ve bazı semtlerdeki otel hizmetlerinin verilmesi (Bekaroğlu Doğan, 2020, s. 1341) ve evsizlerin özellikle gece vakitlerinde kaldıkları yerlerdeki yoğunluğunun düşünülmesi yeterli olabilir. Ek olarak evsizlikle ilgili faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının sınırlı olduğu, bu sınırlı kuruluşların neredeyse hepsinin son on yılda ortaya çıktığı, kuruluşların sadece beslenme ve bir nebze de barınma hizmeti sunabildiği hatırlanacak olursa gerek devletin gerekse de STK’ların evsizlik konusunda henüz ciddi ve kapsamlı bir adım atmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu gerçeğe rağmen evsizler ve evsizlik sorunu, büyük kentlerin içinde fakat toplumsal ilişkilerin dışında, hipotermi geçirmemek ve günlük asgari gıda ile beslenmek için fizik-biyolojik olarak mücadele veren ve sosyal-psikolojik itibarla var olmaya çalışan insanlar olarak günün en büyük toplumsal problemlerinden bir tanesini teşkil etmektedirler.

İlk bakışta evsizlik temelde bir barınak yoksunluğuna işaret eder. Evsizler, geceleri yatacak uygun ve düzenli yeri olmayan; terminal, gar, metro, bankamatik, köprü altları, park ve toplumun marjinal kesimlerinde yaşayan (Işıkhan, 2006, s. 39) kişi veya gruplardır. Daha kapsamlı bir tanıma göre evsizler, toplumdan izole, tek başına yaşayan, çoğunlukla bedensel veya ruhsal hastalıkları bulunan, bir gece öncesini sokakta, dışarıda, barınak evlerinde, motelde, metroda, tünelde, parkta, alt geçit ve üst geçitte, terk edilmiş ve kullanılmayan binalarda, değişik evlerde veya arkadaşlarının yanında geçiren, en az 60 gününü belirsiz bir yerde geçiren, kendine ait sürekli olarak kalabilecek yeri olmayan kişiler olarak tanımlanabilir (Acar ve Erbay, 2013, s. 9). Hope ve Young ise (akt. Özdemir, 2010, s. 80); evsizleri sıcak bir ev ortamının olmadığı barakalarda yaşayan, kaldıkları yerlerde uzun süre kalma imkânı olmayan, terkedilmiş binaları, garları, otobüs duraklarını, kapı eşiklerini, köprü altlarını, arabaları veya terkedilmiş binaları seçen, motellerde konaklayan, kamusal yardım olanaklarından veya dinsel

organizasyonlardan yararlanma imkanları olduğu halde uzun süre bu imkanlardan yararlanmayan kişiler olarak ele almaktadır. Giddens ise (2012) evsizliği, sosyal dışlanmanın bir sonucu olarak ifade eder. Evsizler, günümüzde bireylerin gündelik yaşam pratiklerinden uzak durmaktadır. Barınacak bir yeri olmayan evsiz birey, işe gitmek, sosyal ortamlarda arkadaşlarla vakit geçirmek veya alışveriş yapmak gibi insanların gün içerisinde olağan bir şekilde yapmış oldukları gündelik rutin pratiklere erişememekte ve böylelikle kendilerini dışlanma süreci içinde bulmaktadırlar (Giddens, 2012). Evsizliği “yeni yoksulluğun çarpıcı yönü” olarak tarif eden Castells (2013, s. 214-215) ise evsizliğin sokağa düşme anından itibaren damgalanmayla, şiddet ve istismar dünyasına girmeye eş değer olduğunu ifade ederken, evsizlerin sokakta geçirdikleri belli bir zamandan sonra ümitsizliğe kapıldıklarını belirtir. “Dar anlamıyla ‘ev’ ailevi ilişkileri ya da arkadaşlık deneyimini yaşamak için gerekli olan fiziksel, duygusal, psikolojik iyi olabilmeye izin veren emniyet, güven, devamlılık ve sürekliliğin duygusunu ifade eder” (Küçük, 2013, s. 40). Burada “ev”in fiziki halinden öte birtakım hissi/duygusal ve sosyal boyutlara atıf yapan boyutu, “ev”in kendisini fiziki boyutundan ayırması yönüyle önemlidir. Son olarak Peter Somerville’e göre ise evsizlik, sadece barınak yoksunluğu ya da ev yoksunluğu, başını sokacak yerinin olmaması durumu değil, sosyal, psikolojik, duygusal, mülkiyet ve ontolojik gibi farklı boyutların yoksunluğunu da kapsayan çok katmanlı bir konudur (Somerville, 2013, s. 385).

Evsizliğin çözülmeye çalışıldığı kamusal politikalara alternatif olarak, sivil yapılanmalar itibariyle camilerin de evsizlikle mücadeledeki rolü önemlidir. Evsizlikle mücadeledeki modern yaklaşımları da kapsayan, temel hareket noktası “hayırseverliği”, daha da özde camiye alan uygulamalar; evsizlerin gündelik sorunları, ihtiyaçları, topluma dönüşleri, camilerin evsizlerdeki algılanışı ve camilerin bağlı buldukları Diyanet kurumunun tüm ülkede yapılanması itibariyle evsizlikle mücadelede önemli roller üstlenme kapasitesine sahiptir. Söz konusu kapasitenin açığa çıkarılması bireysel olarak evsiz insanların yaşamlarında iyileştirmeler sağlayacağı gibi toplumsal huzuru da mümkün kılmak gibi makro faydalar üretecektir.

Ayetler ve hadislerin kaynaklık ettiği, iyilik temelli mesajların sayısız somut uygulamaya dönüşmesiyle kurumsallaşan hayırseverlik, bugün geleneksel bir formla sosyal sorunlarla ilgili çözüm üretme potansiyeline sahiptir. Bu itibarla, üzerinde durulması gereken bir konu olarak hayırseverlik geleneği ontolojik zemini ve bu zeminden hareketle hayat ve insan tasavvuruyla özellikle sosyal sorunlara karşı devletin ve sivil toplum kuruluşlarının yetersiz kaldığı problemler hakkında fayda sağlayabilir.

Türk-İslam kültüründe iyilik ve yardımlaşma güçlü bir geçmişe sahiptir. Eski Türk kültüründe aile ve boylar arasında bir iktidar mücadelesi (Ögel, 2001, s. 322) değil aksine yardımlaşma söz konusudur. Söz konusu yardımlaşma, halkın kendi içinde bilhassa devlet yöneticilerinin halka karşı davranışlarında da görülmektedir. Yönetici sınıf başarısını kazanılan askeri zaferlerin yanında, halkına karşı olan yardımlarıyla

da tesis etmekteydi. (Türkdoğan, 2003, s. 131, 223). Eski Türk kültüründe yardımlaşmaya dair temalar, Dede Korkut hikayelerinde, *Kutadgu Bilig*'de, *Divan-ı Lügati't-Türk*'te, Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmeti*'nde de sıklıkla işlenmiştir (Bedir, 2020, s. 1148).

İslamiyet'le birlikte toplumu kuşatan iyilik düşüncesi sosyo-psikolojik boyutlarıyla tarihsel süreç içinde hayırseverlik ifadesi ile kurumsallaşarak kültürel bir gerçeklik halini almıştır. Özellikle 200 civarında ayet (Mürşide ve Özcan, 2020) ve birçok hadisler iyilik hakkındaki uyarı ve tavsiyeler ile iyilik artık bir ibadet davranışı olarak da hüviyet kazanmıştır. Ayet ve hadislerde iyiliğe yapılan vurgular, toplumun ahlaki ve sosyal dokusunu güçlendiren temel unsurlar arasında yer almaktadır Bu yönüyle İslamiyetin sosyal hayatta yardımlaşmayı esas alan kardeşlik ve barış toplumunun inşasını amaçladığı ifade edilebilir.

“İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.” (Bakara 2/195) ayeti ya da Tirmizî'nin rivayet ettiği, “(Mümin) kardeşine tebessüm etmen sadakadır. Yolunu kaybeden kimseye yol göstermen sadakadır. Yoldan taş, diken gibi şeyleri kaldırıp atman da senin için sadakadır.” (Tirmizî, Birr, 36) hadisi gündelik hayatın basit ve kolay davranışlarının dahi sadaka kabilinden ele alındığını göstermektedir. Söz konusu basit ve kolay davranışların İslam kültüründe önem arz etmesi, zengin bir anlam dünyasına sahip olan iyilik kavramının “birr”, “ihsan”, «îsar» gibi terimlerle de farklı şekillerde ifade edilmesinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla bu durum İslam ahlakının temel ilkelerinden biri olan iyiliğin çok yönlü ve kapsamlı doğasını yansıtır.

Hayırseverlik özellikle Selçuklu ve Osmanlı Devleti döneminde aile, akraba ve komşuluk ilişkileriyle, fitre, sadaka ve zekat gibi dini sorumluluklarla yaşanırken, kurumsal olarak Ahilik teşkilatı ve vakıflarla desteklenmiştir (Bayram, 2012, s. 111; Türkoğlu, 2013, s. 286). Hayırseverliğin varlığı bu yönüyle Türk milletinin adalet duygusu ve toplumsal dayanışma konusundaki başarısını gösterir. Zira bir milletin başarısı sadece askeri zaferlerle değil, toplumsal hayatın ahenk ve uyum içinde olmasıyla da ölçülür (Bedir, 2020, s. 1163).

Türk-İslam kültüründe hayırseverlik geleneği birey ve grup düzeyinde şekillenmiştir. İhtiyaç sahiplerine gündelik hayatlarının doğal bir davranışı olarak yardım eden Müslümanlar, bireysel küçük iyiliklerle de olsa, topluluk içinde katkılarla bir araya gelerek var olan sorunla ilgili ihtiyaçları karşılamışlardır. Hukuki ya da örgütsel bir yapıya ihtiyaç duymadan, doğal bir şekilde, İslam'ın bireye yüklediği zorunlu (zekat) ve gönüllü (sadaka) ile hayata geçirilen bireysel iyiliklerin yetersiz kaldığı durumlarda ise sorun, grup düzeyinde bir dayanışmayla; grup üyelerinin bilek gücü veya maddi katkılarıyla çözülmüştür. Bugün kent hayatında bir mahalledeki sorunun mahalledeki komşular ile çözülmesi de söz konusu hayırseverlik düşüncesinin sivil grup düzeyindeki örneği olarak el alınabilir. İnan'a (2021, s. 260) göre Osmanlı gündelik hayatının temelinde olan ve ilahi bir emir olarak tasavvur edilen hayırseverliğin şehir hayatındaki

farklı bir tezahürü de mahalle hayatında ortaya çıkmaktadır. Özellikle mahalle içindeki komşuluk ilişkileri; komşular arasındaki güvenin rol oynadığı ve maddi manevi değerlerin paylaşıldığı, aidiyet ve psikolojik tatmini güçlendiren bir ilişki biçimi olarak (Canatan ve Pazarbaşı, 2016, s. 34) mahalleye özgü sorunların çözümünde işlev görmektedir. Bir kent kurumu (Faroqhi, 1994, s. 369) olan mahalle bireyin sadece fiziki olarak ikamet ettiği bir mekân değil gündelik yakın ilişkilerle bireye kimlik veren, bireyler arası ilişkileri yoğunlaştıran, yayan ve zamana göre de değiştirip dönüştüren (Alver, 2013, s. 21) toplumsal bir birimdir. Bugün, modernleşme süreci ile beraber birey odaklı bir hayat tarzına geçiş yaşansa da güvene dayalı mahalle ve komşuluk ilişkileri özellikle Anadolu coğrafyasında geçerliliğini korumaktadır. Bu yönüyle yüzyıllardır var olan güvene dayalı yardımlaşma, Müslümanlar arasında önemli bir sosyal sermaye unsuru olarak da değerlendirilebilir

Amy Singer (2002, s. 196-197), hayırseverliği Osmanlı toplumunun merkezi unsurlarından birisi olarak ele almakta ve hayırseverliğin “öğretilmiş belli dinsel değerler”le ilişki içinde olduğunu, kişisel mali bedeller ödenip samimiyetle yerine getirilen “toplumsal bir yükümlülük” olduğunu ifade etmektedir. Hayırseverlik Müslüman toplumlar için ortak bir yaşama biçimi, bir ideal, toplum genelindeki bireylerin katıldığı çok yönlü bir uygulama olarak tarihteki yerini edinmiştir. Hayırseverlik; genel sabit kaideleri olan yardımseverliğe göre çok daha geniş kapsamlı, kök salmış bir verme kültürünün adıdır. Özellikle toplumun yoksun gruplarının temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak yasal zekat kurumunun ve yoksul aile üyelerine verilmesi şartıyla nafaka, vakıfların ve belirlenmiş kuralları olmayan doğrudan yardım dağıtımlarının kapsamındadır. Dolayısıyla; insanları hayırseverliğe iten, zorunlu olmayan, merkezi otoriteden bağımsız bir şekilde insanı “verme”ye iten duygu/düşünce benimsenip yayıldıkça kültürel bir gerçeklik olarak “hayırseverlik” şeklinde kendisini göstermektedir. Müslümanlar için hayırseverlik, gönülden razı olarak ömür boyu sorumluluk şeklinde üstlenilen, toplumda hem dini bir ideal hem de bir uygulama alanı olarak yer etmiştir. Söz konusu dini ideal, insan Allah ilişkisinde dindarlığı önermesiyle kendisini ortaya çıkarırken, aynı zamanda günlük sosyal ilişkileri de iyilik üzerine şekillendirmektedir (Singer, 2002, s. 34).

Tarihsel tecrübede gündelik yaşamın merkezi birimleri olan camiler, temelde bir ibadet merkezi olmakla birlikte, Hz. Muhammed döneminde Mescid-i Nebevi örneğinde olduğu gibi aynı zamanda idari, adli, siyasi ve askeri sorunların konuşulduğu ve çözüme kavuşturulduğu yerlerdir. Camiler İslamiyet’in ilk yıllarında Kur’an-ı Kerim, Hadis, Fıkıh gibi muhtelif ilimlerin takrir ve tedris edildiği yerlerdir. Bir süre sonra medrese, tekke ve mektepler açılmasına rağmen camilerin “okul” hüviyetini her zaman muhafaza ettiği bilinmektedir (Şeker ve Yılmaz, 2017, s. 35). Bir başka ifade ile camiler, Hz. Muhammed tarafından sadece dini amaçlarla değil, sosyal, kültürel ve adli konularda oldukça fonksiyonel bir kuruma dönüştürülmüş ve toplumun sorunlarının ele alındığı

ve ihtiyaçlarının giderildiği merkezlerdir. (Şeker, 2021, s. 285). Camilerde eğitim kapsamında yapılan vaaz ve sohbetlerin bir yansıması olarak insanların iyilik, sevgi, şefkat, merhamet, saygı, güven, adalet, kardeşlik gibi ahlaki değer ve duyguları aktif ve canlı tutulmaktadır. Böylesi değer ve duyguların camilerde anlatılarak canlı tutulmasıyla camiler, her yaş ve kültürden insanların eğitildiği, “alanlarında iyi yetişmiş görevliler aracılığıyla, din, bilim, sanat ve musikiyi bünyesinde toplayan, devlet ile vatandaşlar arasında etkileşimi sağlayan önemli eğitim ve kültür merkezleri” (Cicioğlu, 1985, s. 123) olarak işlev görmektedir. Camiler, etrafına kurulan imaret siteleri ile, mektep ve medrese gibi eğitim kurumları, aşevleri, misafir yurtları (tabhane), hastane (tumarhane, darüşşifa), hamam ve kervansaraylar gibi sosyal yardım birimleri ile hayırseverlik geleneğinin en önemli merkezlerini oluştururlar (Yediyıldız, 2002, s. 327). Toplumsal bütünleşme işlevi (Akın, 2016, s. 197-199) gören camilerin görevlileri olan imamların da görevi de sadece namaz kıldırmak, hutbe okumak gibi eylemler değil, mahalleyi ilgilendiren her türlü konuda hizmet etmek, mahallenin huzur ve asayişini denetlemek, sosyal ve kültürel pek çok faaliyette rol almak (Şeker, 2021, s. 289) olduğu ifade edilebilir. Özetle, bugün, sosyal fonksiyonlarını büyük oranda kaybeden günümüz camileri, daha ziyade mimari/estetik özellikleri ve ibadet merkezleri olarak inceleme konusu yapılırken tarihsel süreç içinde çok yönlü sosyal fonksiyonları yerine getirmişlerdir ancak bu geniş kapsamda konuyu ele almak çalışmanın sınırlarını zorladığı için sadece camilerin dar anlamıyla hayırseverlik bağlamındaki sosyal dayanışma ve yardımlaşma faaliyetleri ele alınacaktır.

Sosyal dayanışma ve yardımlaşma bağlamında cami yakınlarında açılan imarethaneler/aşhanelerde, medrese öğrencileri yanında fakir, misafir ve yolcuların da beslenme ihtiyaçları, hamamlarda ise yıkanma/hijyen ihtiyaçları karşılanırdı (Pakalın, 2004, s. 61). Vakıf hizmetlerinin olmadığı köylerde yoksul veya kimsesiz insanların birtakım ihtiyaçları veya köy hayatı için gerekli görülen bir takım bayındırlık hizmetleri, camide görevli imam-hatiplerin öncülüğünde imece türü yardımlar ile karşılanırdı. Yolda kalan kişilerin ilk sığındığı ve beslenme, barınma ihtiyaçlarının karşılandığı yerler de camilerdir. Ulaşım imkanlarının çok zayıf olduğu kentleşme öncesi Anadolu köylerindeki büyük camilerde o köyden olmayan yolcular için misafirhanelerde yolcunun yemek ihtiyacının komşular tarafından karşılanması, yolcu için, akşam ve yatsı namazlarına gelen cemaatin katkıları ile para yardımı yapılması gibi davranışlar camilerin sosyal dayanışma ve yardımlaşma bağlamındaki işlevini ortaya koymaktadır. Bu işleve ek olarak, camilerdeki faaliyetlerin cami, cemaat ve mahalle ile yürütülen grup türü iyilik faaliyetleri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Camilerde sürdürülen hayırseverlik faaliyetleri, sadece ekonomik temelli bir yardımlaşma faaliyeti değil, bireysel ve toplumsal kimliğin inşasını ve sosyal bütünleşmeyi sağlayan sosyal psikolojik boyutları olan geniş kapsamlı faaliyetlerdir. Bu yönüyle camilerde gerçekleştirilen iyilik davranışları bireysel düzeyde özveri ve

özgeci bir davranış veya sosyal sorumluluk gereği yapılan davranışlar değil, bireysel kimliğin kurucu ve taşıyıcı bir unsuru olduğu kadar “toplumu kuran/inşa eden” asli/temel ve dinamik bir davranış biçimi olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de günümüz camilerinde ibadet dışındaki sosyal fonksiyonların büyük oranda kaybolmuştur. Ancak, yine de sokakta veya yolda kalan insanların sığınacağı ve bakım imkanı olmadığı gerekçesi ile terk edilen bebeklerin bırakıldığı yerlerin genellikle camiler olması, camilerin “güvenli liman” algısını ortaya koymaktadır. Her ne kadar camiler ve cami görevlileri, çevrelerinde yaşanan sosyal sorunlara ilgisiz kalsalar bile, mevcut sosyal sorunların özellikle cami görevlilerini tarihi görevlerine çağırıldığını belirtmek gerekir.

Yöntem, Araştırma Tasarımı ve Çalışma Grubu

Araştırma kapsamında evsizlik sorunu hakkında camilerin rolünü anlamak için imam-hatipler saha araştırması yapılmıştır. Çalışma grubuna, insanların yaşamlarını nasıl yorumladıklarını, dünyalarını nasıl inşa ettiklerini ve deneyimlerine ne gibi anlamlar kattıklarını anlamayı mümkün kılan nitel araştırma yöntemine (Merriam, 2013, s. 22-23) dayalı yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulardan oluşan mülakat tekniği uygulanmıştır. Alan araştırmasının etik kurul izni için İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı’na 2024/436 dosya numarası ile başvurulmuş, başvuru 11 sayılı toplantıda görüşülerek etik yönden uygun bulunmuştur.

Bu süreçte araştırmacının 2010 yılından beri evsiz gruplarla kurduğu güçlü bağlar önemlidir. Bu bağlar, 2015 yılında hayata geçirilen bir sivil toplum projesi kapsamında her gün mobil bir araçla evsizlere ulaşarak onların yemek ve temel ihtiyaçlarını karşılama sürecinde başlamış ve bugün de devam etmekte olan bağlardır. Böylece evsizlerle derin bir etkileşim kurma fırsatı bulan araştırmacının aynı zamanda söz konusu imam-hatiplerle var olan ilişkisi ve camilerdeki faaliyetler ile ilgili 10 yıllık doğal gözlemleri de değerlendirilmesi gereken bir diğer husustur.

Saha araştırmasına dair ifade edilmesi gereken bir diğer husus şudur. Eyüpsultan ve Kadıköy’deki camilerin imamlarıyla 2024 yılının Ağustos ayında cami avlusunda görüşülmüş, toplam 175 dakika tutan ses kayıtları deşifre edilmiştir. Araştırma sırasında şehir dışında bulunan ve görüşme fırsatı bulunamayan, Beyoğlu ve Fatih’teki camilerde görev yapan imamların evsizlere yönelik çalışmaları içinse, yapılan protokol ve alınan izinler çerçevesinde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nün yürüttüğü “Eski Evsizlerin Evsizlikten Kurtulma Tecrübeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma: İstanbul Örneği” başlıklı TÜBİTAK 1001 Projesi (121K287) kapsamında gerçekleştirilen iki görüşmeden faydalanılmıştır. Söz konusu dört görüşme kaydı, öne çıkan temalar ekseninde ele alınmıştır.

İmam-hatipler İ1, İ2, İ3 ve İ4 şeklinde ifade edilmiştir. Aşağıdaki tablo kendilerine dair kısa bilgiler içermektedir:

	İlçe	Yaş	Eğitim Durumu	Mevcut Camideki Görev Süresi	Evsizlere Hizmet Süresi	Hizmetler
İ1	Beyoğlu	57	İlahiyat Ön Lisans	23	8	Cumartesi günleri yemek dağıtımı; banyo, berber, elbise; 1-2 kişilik barınma hizmeti; iş-ev bulma
İ2	Eyüpsultan	59	Lise	18	6	Her gün sabah akşam yemek, 20 kişilik bir barınma, elbise, banyo, meslek edindirme, doğum günü kutlama
İ3	Kadıköy	53	Yüksek Lisans	17	15	Bir dönem camide evsizlerin barındırılması, yemek, banyo, meslek edindirme, ev bulma
İ4	Fatih	61	İlahiyat Ön Lisans	27	8	Ücretsiz market uygulaması, yemek hizmeti

Bulgular: İstanbul'daki Camilerin Evsizlik Uygulamaları

Çalışma sonucunda elde edilen bulguların tematik tasniflerinden sadece altı tanesi metne aktarılmıştır. Bu başlıklar (1) evsizlik çalışmalarına başlama sebepleri, (2) evsizlik olgusunun sebepleri, (3) evsizlerin karşılaştıkları tehlikeler, (4) evsizlerin topluma dönüşü: sosyal içerme mekânı olarak cami, (5) evsizlik sorununun çözümünde camilerin yeri ve (6) Diyanet teşkilatının önemi şeklinde tasnif edilip yorumlanmıştır.

Türkiye’de evsizliğin kent hayatında görünür olmasına paralel gelişen iyilik/yardım faaliyetlerinin bir kısmının bireysel-sivil inisiyatiflerin başını çektiği ve bu inisiyatiflerin Türk toplum yapısına ve tarihine uygun bir şekilde hayırseverlik geleneğine bağlı olarak gerçekleştiği görülmektedir. Söz konusu inisiyatiflerden bir tanesi de cami imam hatiplerinin önderliğinde gerçekleştirilmektedir. Çalışmanın bu bölümünde evsizlere yönelik olarak yardım faaliyetleri organize eden dört ayrı cami imamları ile gerçekleştirilen mülakatların analizi yapılacaktır.

Evsizlik Çalışmalarına Başlama Sebepleri

Hayırseverlik geleneğinin temel dinamiklerini Kur’an-ı Kerimdeki ayetler ile Hz. Muhammed’in hadisleri oluştururken paralel bir konu olarak yine ayet ve hadislerin, Müslümanların birbirleri ile kardeş olduklarına dair vurguları da hayırseverlik geleneğinin en önemli dinamiklerini oluşturur. Dolayısıyla evsizler için camilerde sürdürülen çalışmaların temel gerekçelerini bu ayetlerin oluşturduğu görülmektedir. Hiçbir ayırım olmaksızın “bütün insanların “en güzel surette” (Tin Sûresi, 4) yaratılması

ve genelde bütün insanların “insan” olmaları paydasında birbirleri ile kardeş olmaları iyilik davranışını zorunlu kılmaktadır. Bu hususu bütün hocaların açıklamalarında görmek mümkündür.

“Allah ahsen-î takvim üzere yarattı insanı. Bütün kullarını eşit derecede ahsen-î takvim üzere yarattı. Öyleyse insanlar mevkiinden, makamından, ırkından, renginden vesaire durumlarından dolayı neden dışlanır? Bu beni çok rahatsız eden bir husustur. İnsan olarak birbirimizin kardeşi olduğunu, kan kardeş, efendim din kardeş ve genelde bütün insanlar insan olarak kardeşir.” (11)

İslam’a göre iyilik ve kardeşlikle ilgili ayetlerde dile getirilen hususlar Hz. Muhammed’in hayatında ve davranışlarında (Sünnet’te) örneklenir. Bu örnek davranışların Müslümanlar tarafından benimsenip uygulamaya konulması beklenir. Dolayısıyla iyilik davranışı insani bir vazife olduğu kadar olduğu kadar, Hz. Muhammed’in, Müslümanlar tarafından hayata geçirilmesi gereken bir sünnetidir. İl bu iki hususu birlikte zikretmektedir.

“Bizim insani ve İslami vazifemiz bu. Komşusu açken kendisi tok yatan bizden değildir diyen peygamberin ümmetiyiz biz. Bütün peygamberlerin Resulullah efendimizin etrafında açlar, fakirler, yetimler, öksüzler hiç eksik kalmamıştır. Resulullah efendimizin çatısı altında 6-7 tane yetim öksüz vardı. Hiç eksik kalmamıştı.”

İmam-hatiplerin evsizler ile ilgi özel bir bilgiye sahip olmamaları ve evsizlerle tanışmalarının akabinde ellerinde bir çalışma programı olmamasına rağmen İslam dinindeki ayet ve hadislerin emrettiği doğrultuda harekete geçmeleri dikkat çeken bir husustur. Birbirinden habersiz bir şekilde farklı camilerde başlayan çalışmaların tek ortak noktası evsizlerden bir karşılık beklenmemesidir.

İ2’nin evsizlere sunduğu hizmetlerin evsizler nazarındaki algılanışı dikkat çekicidir. Evsizler; İ2’nin yardımları karşılığında kendilerine dini vaazlar vereceğini düşünmüşler ve bu sebeple sürece ilk başta katılmamışlardır. Ancak Evsizler, İ2’nin herhangi bir beklentisi olmadan hizmet verdiğini fark edince camiye ve hocaya ısınmışlardır. Bu durum, toplumun evsizlere karşı önyargılı olduğu gibi, evsizlerin de cami imamına karşı ön yargılı olabileceğini göstermektedir.

“Ben bu ofisi kurdum, televizyon koydum, masa sandalye koydum. Bekliyorum gelecekler. Yok sadece çorbayı içip gidiyorlar. En son bir tanesi geldi, dedim ki neden gelmiyorsunuz. Arkadaşım dedi ki hocam geldiğimizde bize vaaz vermenden çekiniyoruz dedi. Sonra da ben ona ne yapmalıyım diye sorduğumda, hocam onlara burayı güzel gösterecek bir şey yaparsan dedi iyi olur. O esnada bana doğum günü kutlamaktan bahsetti. Benim de aklıma yattı.”

“Doğum günü kutlama işi yaptık. Cemaat başta kızdı, kutlama nedir diye. Anlattım onlara biz ile onlar bir mi, onların bunu kutlamaya ihtiyaç var. Hadi dedik sonra kutlamayı kaldıralım doğum günü hatırlama yaptık. Onu da bir evsiz arkadaşımız teklif etti.”

Camilerde başlatılan çalışmaların asıl amacı sokaklarda yaşayan insanların sorununu çözmektir. Çalışmalarda imam ve cemaat işbirliği söz konusudur. İ2, camide yürütülen

çalışmalarda yaşanan sorunları cemaatle birlikte çözdüklerini ifade etmektedir. İ2'nin bu beyanından, doğum günü kutlamalarına tepki gösteren cemaatin daha sonra çalışmalara katkı vermeye başladığı anlaşılmaktadır.

“Camide yatan insana üstün başın pis deyip kovamazsın. Önemli olan o sorunu çözmektir. Kalp kırmadan çözmek de ayrı bir iş. Bunu yaparsan ancak o insanı hayata entegre etmeye başlarsın. O sırada da çorba dağıtımına başladık. Sabah saat 08:00’de dağıtıyoruz. Sonra duyan geldi. Gelenler için önce temizlikten başladık, inşa ettiğimiz bir banyomuz var. Temizledik, güzel temiz kıyafetler verdik ve üç gün dokunmadık. Öyle hemen ilk başta dokunamazsın, anlatamazsın. Bırak biraz kendine gelsin. Baktım üstünü başını temizledi etti sonra camiye girdi yatmaya. Sonra da bana sorununu anlatmaya geldi, ben gidip zorlamadım. Mesela uyuşturucu bağımlısı, diyor ki hocam beni yatır. Tabii hay hay, o geldi, biz de gerekeni yaptık gittik yatırdık. Tedavi ettik. Bak sorunu çözdük, kimse üstü başı pis diye kızmadı hatta cemaat de katkı sunmaya başladı. Böyle böyle şeyler yapıyoruz. Sonra sayılar artıkça dedik misafirhane yapalım, yine kendimiz inşa ettik.”

Hocaların, önceden hazırlanmış proje veya alınmış idari kararlar ile çalışmamalarının avantajını yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu esnek ve hızlı çalışma kolaylığının böylesi sivil çalışmalarda olması, önceden yapılmış bir proje veya ortada bir üst kurul kararının olmaması hocalara sorunları çözme noktasında bazı kolaylıklar sağlamaktadır. Hocaların, sorunların çözümü ile ilgili kararları tek başlarına vermedikleri, süreç içinde yaşanan sorunlar için sorunların doğasına ve temel amaca uygun olarak ortaklaşa geliştirilen kararlar olarak süreci yönettikleri anlaşılmaktadır. Camilerde yürütülen çalışmaların en önemli yöntemsel özelliği bu sivil çalışma tekniği olduğu ve böylece sürecin yönetim ilkelerinin de ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür.

Evsizlik Olgusunun Sebepleri

Görev yaptıkları cami bahçelerinde evsizlerin birtakım temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan cami görevlileri, bu temel ihtiyaçları karşılamamanın ötesinde evsizlik sorununun çözümüne dair ilave çalışmalar yapmaktadırlar. Bu durumda evsizliğin nedenleri ile ilgili görüşler önem kazanmaktadır. Cami imamlarının evsizler için yürüttükleri çalışmaların gerekçelerini görüşler oluşturmaktadır. Söz konusu görüşlerin “bilimsel” gözlemlere dayalı olmayan, doğal gözlemler sonucu elde edildiği anlaşılmaktadır.

Ekonomik Sorunlar

Evsizlik sorununun kaynağında ekonomik unsurun doğrudan veya ailede yol açtığı geçimsizlikler üzerinden dolaylı olarak rol oynadığı bilinmektedir. İ4’e göre “ekonomi” faktörünün rol oynadığı sokağa düşme konusunda aileye ekonomik yardımlar yapılması, evsizlerin aileleriyle ile barışmalarını kolaylaştırmaktadır:

“Hocam açlık dedi. Yokluk dedi. Eve ekme getiremedik dedi. Peki dedim eve ekme getirirse, eve ekme getirmeye başlarsa ne yaparsın? İnanır mısınız, bizim gençlerimiz şahit, Kastamonu’ya ben buradan erzak gönderdim. Et gönderdim. Ablayla konuştum. Dedim ki senin 6 aylık erzakını gönderiyorum ama beyini kabul edeceksin. Şimdi çok iyiler.” (İ4)

Dışlanmanın İlk Adımı: Aile İçi Sorunlar

İ4, sosyal dışlanmanın aile içinde başladığını ifade etmektedir.

“Kahrolsun felek” Neyi kastediyorsun kahrolsun felekten diyorum? Ailemi kastediyorum hocam, öz oğlum bana ihanet etti diyor. Hanımım paran yok, sen adam değilsin dedi diyor. Hep bu geçmişteki problemlerden, olaylardan. Ki o olaylar ve kahir ekseriyeti de eşiyile ve çocuklarıyla sıkıntı. Ya çocuğunun bir sözü onu çok rencide etmiş veya hanımının bir cümlesi onu çok rencide etmiş, evi terk etmiş kopmuş, aileden. Ve dediğim gibi kahrolsun felek derken aslında haşa ne kaderi suçluyor ne Allah'ı. Aslında o ailesini suçluyor. Yetiştiremediği çocuğu için üzüyor. Eğitilmeyen hanımı için üzüyor. Dert hep bu yani. Bu noktada mutabık kalıyor. Geneline baktığımız zaman hocam benim çocuklarım yıktı beni diyor hocam beni eşim yıktı diyor. Hocam beni kardeşlerim yıktı diyor. %95 aile içi sıkıntı. Ya babadan ihanet görmüş ya çocuktan ihanet görmüş ya kardeşlerimden ihanet görmüş ya hanımından ihanet görmüş.”

Sosyal dışlanmanın özellikle sosyal-psikolojik yönünün aile ve yakın çevre ile kurulamayan ilişkiler olduğu düşünülürse, kişinin yaşadığı bazı iletişim sorunlarının daha sonra yaşayacağı daha ciddi sorunlara kapı aralayan ilk unsur olarak göze çarpıyor. Özellikle ev içi ilişkilerin kişiye sağladığı güvenlik, öz saygı, huzur gibi psikolojik unsurlar bu yönüyle insanı hayata bağlama görevi görmektedir. Aksi bir durumda ise kişi ilişkilerin kurucu yönünden uzaklaşıp var olan sorunlara karşı desteksiz, güçsüz kalabilmektedir.

İ1'e göre sosyal dışlanma olgusu, evsizliğin hem temel sebebi hem de evsizlik olgusunda kalıcılığı artıran bir unsur.

“Dışlamak maksadıyla söylemiyorum. Sokak onları oraya çekmiştir. Daha değişik bir cümleyi söylüyorum ben hocalık yapamadığım için onlar bu haldedir. Biz adam gibi birey olmadığımız için toplum olarak hep dışlanmanın peşinde olduğumuz için.”

İ1 dışlanma hakkındaki düşüncelerinde kendisini de sürece katarak eleştirmektedir. Öte yandan İ1'de dinin insana olan yaklaşımdaki hoşgörünün önemini görmek mümkündür. Bu yönüyle bir imam-hatipin evsizlik meselesindeki yaklaşımının salt beslenme-barınma odağında olmaması ve meseleye psikolojik bağlamda da yaklaşması önemlidir.

Psikolojik Sorunlar

İ2'ye evsizliğin sebepleri sorulduğunda evsizlerin yaşadıkları sorunları anlamlandırıp meşrulaştıramadıklarına işaret etmektedir:

“Yüzde doksanın başından olay geçmiştir. Nedir, eşinden boşanmıştır, eşi ölmüştür. Ailesiyle arası bozulmuştur. Bu daha çok gençken oluyor gerçi. Anne baba ayrılmıştır mesela. Bir de küçükken yaşanan travmalar var mesela erken yaşta anne babanın ölümü. Bir sorun yaşamışlar ve kaldıramamışlar, çözememişler.”

İ1 Hoca bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Efendim insanlar derken bunların, her şeyin çözümü olduğu gibi, tek çözümü şu: onlara sevgi ve özgüven aşılacak. Sevgi ve özgüven aşılacak. Çözümün başka tarafı yok.”

Görüldüğü gibi yaşanan bir ya da birçok kötü olay karşısında metanetini kaybetmek evsizlerde ciddi sonuçlara yol açmaktadır. Bu süreçte yakın aile, uzak aile, yakın arkadaş, uzak arkadaş, komşu vb. sosyal iletişim ağlarının sağlıklı olarak kurulamaması kişiyi içinden çıkılması zor psikolojik bunalımlara sürüklemektedir. “Boşanma”, “ölüm” vb. birtakım olaylar herkes için gerçekleşmesi mümkün durumlar iken bu sorunların yönetiminde sosyal ilişkiler çoğu zaman destekleyici roller oynamaktadır. Bu rollerin olmadığı bir süreçte ise kişi evsiz kalma tehlikesinin ilk adımını atmış bulunabilir.

Söz konusu psikolojik sorunlarla ilgili İ2 Hoca'nın cami bahçesindeki toplu organizasyonlarına psikologlar ve sosyal çalışmacılar davet edilmektedir. Süreci başlatan, camiye evsizleri çeken ve onları camide tutan İ2, evsizleri uzmanlarla buluşturmaktadır. Evsizlik ile ilgili alan tecrübesi uzmanlara göre daha çok olan İ2 ile teorik bilgi olarak da kendisinden üstün olan psikologların ortaklaşa çalışmalar yürüttükleri anlaşılmaktadır.

“Doğum günü hatırlamalarında bazı kurumlarda çalışan psikolog arkadaşlarımız da oluyor ama kendilerini belli etmiyorlar. Normal vatandaş gibi burada oturuyorlar. Bir bakmışsın evsizlerle sohbe başlamışlar. E zaten ortam güzel, niye sohbet başlamasın. Çaylar pastalar börekler, bizim psikolog da evsiz arkadaşımızı yakalıyor. Hem ona bir çalışma alanı oluyor hem de bana anlattıklarıyla o evsiz arkadaşımız için neler yapabileceğimizi öğrenmiş oluyoruz.”

Evsizlerin Karşılaştıkları Tehlikeler

İyilik davranışı doğrudan bir iyilik davranışı olmakla birlikte aynı zamanda kötülüklerin azalmasını sağlayan bir davranış olarak da koruyucu bir davranıştır. Mülakatlar esnasında ortaya çıkan bir durum da evsizlerin cami avlularında girdikleri yeni ilişkiler ağının, kendilerini tehlikelerden koruması olarak ifade edilebilir. Bir başka ifade ile camiler, sunulan hizmetler ile dolaylı olarak kötülükleri önleme fonksiyonu görmektedir. Bu sayede beslenme, barınma, temizlik gibi ihtiyaçları karşılanan evsizler ciddi tehlikelerle karşılaşma hatta zaman zaman suç işleme gibi süreçlere girmemektedirler. Evsizler cami imamlarının yönlendirmeleri ile garsonluk, geri dönüşüm gibi daha makul ve meşru işlere yönlendirilerek ihtiyaç duydukları parayı kazanmaya başlamaktadırlar. Hocalar evsizlere sunulan hizmetlerde temel amacın sadece günlük ihtiyaçların karşılamak olmadığı, özellikle evsizleri sokaktan ve sokağın getirdiği tehlike ve suçlardan kurtarmak olduğu belirtmiştir.

“Onun mesela hırsızlık yapmasını, bir suç işlemesini engelliyorsun. Ona burada verdiğin her türlü şeyle onu yanlış yapmaktan alıkoyuyorsun. Toplumu da koruyor camiler. Onun için insanları camiye sokmak lazım.” (İ2)

“Bizim amacımız: Evsizlerden kaç kişiyi sokaktan kurtarabiliriz? Çünkü sokakta ne kadar insan varsa o kadar illegal çalışma yapan insanlara bir eleman vermiş olursunuz. Bana dokunmayan yılan bin yaşasın dersin yarın bunların sayısı gittikçe çoğalır.” (İ1)

Bu konudaki önemli nokta, evsiz insanların kötü alışkanlık sahibi olan “kötü” insanlar olduğuna dair toplumsal algıya (Çelebi, 2014) karşılık, evsiz insanların değişik kişi ve gruplar tarafından istismar edildiklerinin pek de bilinmemesidir. Özellikle toplumun evsizlere yönelik algısının ölçüldüğü Çelebi'nin Adana ilindeki 100 katılımcıyla yaptığı alan çalışması (2014) toplumun evsizlerle etkileşiminin zayıf olduğunu, evsizlerle ilgili yapılacak herhangi bir çalışmada rol almak istemediklerini, evsizleri güvenilir ve hijyenik olmayan kişiler olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Evsiz insanların, günlük ihtiyaçlarını karşılama gerekliliğinden dolayı karşılaştıkları bazı tehlikeler ve içine düştükleri/düşürdükleri bazı suçların akabinde birtakım istismar gruplarının yönlendirmeleri ile daha büyük suçlara alet oldukları bilinmektedir. Söz konusu camilerde yürütülen faaliyetlerin bu istismarların da önünü aldığı görülmektedir. Evsizlerin üzerlerine şirket kurarak, bağımlı madde sattırarak, hatta yeri gelince siyasi veya cinsel istismarda bulunmak gibi değişik düzeylerdeki suistimallere yatkın gruplar olduğunu belirten İ3, hem evsizlerin hem toplumun sağlığı için evsizlerin dinin öngördüğü şekilde korunmaya muhtaç insanlar olduklarını belirtmektedir.

“O zaman bu insanları dinin tanımladığı şekilde korunması, kollanması, hem onların hem de toplumun sağlığı açısından bir alete dönüştürülmemeleri gerekir. Çünkü bu insanlar birçok şeyin de maşası olacak hazır kıta unsurlar. İster devlet olarak bakalım ister dinin ahlaki değerleri üzerinden bakalım, bu konu mutlaka konuşmamız gereken bir şey.”

Evsizlerin sokak hayatında karşılaştıkları bazı problemler siyasi, ekonomik, uyuşturucu madde ve cinsellik ile ilgili ortaya çıkmaktadır.

Siyasal İstismarlar

İ1 bu istismar türü ile ilgili ilginç bir örnek vermektedir:

“Gezi olayından bir veya iki gün önce 15-16 yaşlarında iki çocuğu ikna etmişim, memleketlerine gönderecektim, çocuklar gelmediler. 3 ay sonra geldiler. “Aslanım neredesiniz siz?” dedim “memlekete dönecektiniz.” “Hocam” dedi “Taksim’de bize yemek, elbise, çok özür diliyorum senden, akşam karıyla kızla beraber yatıyoruz” dedi. Her şey dedi, çok güzel dedi. Oğlum. “Bir de üstelik 100 TL günlük yevmiye verdiler bize, her şeyimiz vardı” dedi. Onun kafasıyla bakıyorum. Doğru. Ve o çocukları tutamadım biliyor musunuz? Gezi olaylarında sokakta kalanlara günlük yüz lira verip, yemek içmek her şey onlara ait diyerek yüz lira verip polise taş attırdılar, araba yaktırtılar.”

Ekonomik İstismarlar

Evsizler içlerine düştükleri bunalım ve çaresizlik hissinden kaçmak için temasta oldukları bazı insanların cüz’i “harçlıkları” karşılığında attıkları imzalarla şirket sahibi olabilmektedir. Şirkete dair, sürece dair bir fikirleri olmayan ve sadece vekalet verdiği

kişiler tarafından alacağı miktara odaklanan evsizler bir zaman sonra devlete ekonomik olarak borçlu bir hale gelmektedirler. Bu süreç daha sonra evsizlerin hapis yatmasına kadar gitmektedir. Araştırmacının sahadaki tecrübelerinde çok yakın temasta olduğu evsizler arasında üzerlerine şirket kurulan, mahkeme süreçleri başlamış ve hatta şu anda hapis cezası almış insanlar da bulunmaktadır. Evsizlerin ilgili mahkeme sürecinde ise kendilerini ifade etmekten, avukat sürecine kadar yaşadığı ciddi sıkıntılar da onları daha da çaresiz kılmakta ve bir zaman sonra da “hapis hayatı”nın korunaklılığı, hazır yemeklerin var olması, sıcak bir yatağın bulunması gibi sebeplerle mahkumiyetin, mantık çerçevesinde meşrulaştırıldığına şahit olunmaktadır.

“Sokaktaki ayrı bir sıkıntıyı söylerim size. Sahte şirket kuruyorlar ya, sokaktaki kişiye diyor ki “sana 3.000 TL 5.000 TL. vereyim” diyor, “senin üzerine bir şirket açacağız” diyor. “Trilyonluk olma ihtimalin yüksek” diyor. Sokakta kalan için 3-5 milyon TL büyük para.” (İ1)

Uyuşturucu Çetelerinin İstismarları

Bir başka istismar alanı ise uyuşturucu ticaretidir.

“Ona ufak bir hediyede bulunuyor. Uyuşturucu hediyesi. Sonra araştırdım. Ne yapıyor, nasıl ediyor? 1 kere 2 kere 3 kere veriyor. Dördüncüde “aaa bir saniye! Hacı baba tekkesi değil burası yani! Gel ye get, gel ye get! Yok artık parayla!” diyor. “Abi ben parayı nereden alayım, canım istiyor” falan diyor. Tamam mı? “Nereden bulursan bul” Adam ne yapacak? Ya sinyal yapacak ya da hırsızlık yapacak. Diyor ki, “abi ben hırsızlık yapamam benim babam hacı annem hoca” mesela. Biz Anadolu insanıyız. Böyle hırsızlık, mırsızlık bize kolay değil, böyle anlaşıyoruz. O zaman diyor ki “Al arkadaş, al sat. Yarısı senin yarısı benim.” Ooo işe bak lan 100 TL satacağım, 100 TL’ye uyuşturucu satacağım. Ellisini adama vereceğim, gerisi cebime kalacak. Sokakta kalan adama büyük para. Başlıyor torbacılığa. Hiç sen uyuşturucu baronlarının yakalandığını duydun mu? Belki 10 senede bir, 20 senede bir duymuşundur ama hep torbacılar yakalanır.” (İ1)

Bir önceki başlıkta ifade edildiği üzere içinde bulunulan çaresizliğin bir göstergesi olarak ekonomik güce geçici de olsa ulaşmak adına böylesi bir istismar alanı evsizler için başvurulması mümkün olabilen bir alandır. Gerçekten de sosyal psikolojik güvenlik ağlarından yoksunluk, kişiyi bu süreçte böylesi tehlikelere sürükleyebilmektedir.

Cinsel İstismarlar

Son olarak diğer bir tehlike, sokaklarda cinsel istismar riskinin varlığıdır.

“Beni travesti yapmak isteyenler oldu dedi. Beyaz tenlisin diye dedi. Bu teklifte bulunanlar paraya para demezsin diyenler oldu dedi. Bana dedi hırsızlık yapalım bölüşelim dediler. Bana dedi holding açalım şirket açalım senin üstüne diyenler oldu. Jigololuktan affedersin hırsızlık şebekesine her türlü teklif oldu dedi. Allah’a şükür dedi uyuşturucu falan hırsızlık yaptım şimdi açık söylüyorum ama dedi böyle pis işlere girmedim dedi. Ama dedi sokakta her türlü pislik var.” (İ1)

Evsizlik en basit haliyle dahi düşünüldüğünde dahi sebep olduğu fiziksel, ekonomik, sosyal, psikolojik bazı sorunlara ek olarak bu sorunların sebep olduğu çok daha ciddi

risklere yol açmaktadır. Böylesi büyük tehlikelere yol açan evsizliğin muhtemel sonuçları hem bireysel hem de toplumsal olarak toplum sağlığını, huzurunu olumsuz derecede etkileyebilir.

Evsizlerin Topluma Dönüşü: “Sosyal İçerme” Mekânı Olarak Cami

Camilerde evsizlere yönelik faaliyetleri yürüten hocaların hepsinin temel amaçlarının evsizleri topluma kazandırmak olduğu görülmektedir. Cami ortamında yeniden sosyalleşme sürecinde evsizlerin sosyal uyum yeteneklerinde yaşanan iyileşmeler topluma dönüşün ilk aşamasını oluşturmaktadır. İkinci aşama, işe yönlendirme, iş bulma konusundaki ilgi ve alaka ve özellikle aile barışmaları veya yeni evlenmeler ile topluma dönüş şeklinde ortaya çıkmaktadır. Evsizlerin camilerdeki çeşitli hizmetler olan beslenme, temizlik, kıyafet ve ilaç temini vb. ihtiyaçlardan daha da önemli olan topluma dönüş çalışmaları denilebilir ki yürütülen çalışmalar içinde en derin etkiyi gösteren çalışmalardır. Meslek edindirme kurslarını faaliyete geçirdiği camisinde başarılı sonuçlar elde eden ve kursların sürekli hale getirmenin zor olduğunu ifade eden İ2 “her ne kadar bazı evsizler camide kaldıkları sürede meslek edinseler de bunu sürekli hale getirmek bazen zor olabiliyor” diyerek meslek edindirme kurslarını sürekli olarak devreye sokacaklarını belirtiyor. Öte yandan İ2'nin camisinde kalan iki kişinin de cami sürecinde ahşap yakma sanatı ve karikatür çizimi ile ilgilendiği bilinmektedir. Hocanın evsizlerle sohbet için açtığı, süreci yönettiği ofisinin duvarlarında çeşitli ahşap yakma sanatına dair ürünler ve cami, hayat, evsizlik hakkında sosyal mesaj içeren karikatürler de ofisin duvarlarına asılmış halde sergilenmektedir.

“Asıl mesela insanı ayağa kaldırmak. Mutfak da var orada her türlü teçhizat var. Bunlar birer vesile insanı ayağa kaldırmak için. Asıl amacımız insanı ayağa kaldırmak. Şimdi bir de istihdam ofisi açacağız inşallah, bilgisi becerisi olanlara iş ayarlayacağız. Mesela şu duvarda gördüğün ahşap yakma işleri burada kalan bir arkadaşımızın. Çok da güzel. Ankara'dan sipariş aldı gerçekten. Böyle böyle bu eğitimi vermiştik, şimdi daha da ilerleteceğiz. Bu nedir hayata tutunmaktır.” (İ2)

İ2 evsizler için sağladığı bazı hizmetleri, evsizlerin kendilerine ve özellikle topluma dönmeleri için, bir başka deyişle topluma “kazandırılmaları” için araç olarak görüyor. Evsizlere sunulan hizmetler her ne kadar anlık bir fayda sağlasa da evsiz kişinin hizmeti alma şeklindeki samimiyet ve nezaket, kendisinin “önemli” bir insan olduğuna dair bir bilinç oluşturmakta ve camideki ortamın, kişiyi öncelikle psikolojik olarak ayağa kaldırıp hayata döndürme ihtimali barındırdığı ortaya çıkmıştır. Gerçekten de evsizlerin birçoğu küçük ilgi ve alakalarla hayata dair bir istek kazanabilecek bilgi, yetenek ve tecrübeye sahip insanlardır.

Evsizlerin topluma dönüşü konusunda İ1 de, iş arayanlara iş bulmak, ailesiyle barışmak isteyenlere aracılık yapmak gibi faaliyetler yürütüyor. “İş arayanlara iş buluruz. Ailesiyle barışmak isteyenlere de aracılık yaparız. Bu hizmetleri yapıyoruz.”

İ1, evsizlik sorunun temel unsuru olarak zikrettiği «özgüven» sorunun evsizlik olgusundan çıkışın da temel belirleyici unsuru olduğunu belirtiyor.

“Yani çok evsiz kalma kaygısı bazen ters tepki de yapıyor. “Ya eyvah ben işten çıkarıldım, ben işte uyum sağlayamadım!”, “Eyvah ben bir daha tekrar işe girsem bile uyum sağlayamam!”. Birçok arkadaş var eli ayağı düzgün, yani çok fazla bulaşmamış. Hani, “Yok hocam” diyor “Ben birkaç defa denedim” diyor. “Uyum sağlayamıyorum” diyor. “Sıkılıyorum, sağa sola tartışıyorum” diyor, “işten atılıyorum” diyor. “Allah razı olsun” diyor. Sen iş buluyorum sana diyorsun ama “ben uyum sağlayamam, çalışmam” diyor. O ne yapmış? Kaygı haline gelmiş. Aslında bunu aşsa, bunu aşmak için de tedavi lazım işte, bunu aşsa aslında ayakta kalabilir, topluma kazandırılabilir”. (İ1)

Evsiz gruplar ile ilgili yürütülen çalışmalarda “ilişki kurmak” hususu merkezi bir rol oynamaktadır. Yemek ikramının bile asgari bir “ilişkiyi” gerektirdiği düşünülürse, meslek edindirme veya aile ile barıştırma üzerinden topluma kazandırmak adına “ilişki kurma” çok daha fazla önem kazanıyor. İ4’ün ifadesine göre eğitim ile geçmişteki ilişki tecrübeleri ile alt gelir grubuna mensup olmak ilişki kurma konusunda önemli unsurlar olarak öne çıkıyor.

“Siz değer verip konuşunca etraftaki yandaki yöredekiyle de çok güzel iletişimler kurulabiliyor, kurabiliyor ve kapıyı aralamış oluyorsunuz. Alt gelir düzeyi olan benim gibi köylü olanlar genelde gönlünü açıyor. Hocam şöyle oldu diyor, sıkıntım bu diyor. Onlarla daha rahat dertleşebiliyoruz. Bir tahsilli olanlar daha rahat anlıyor sizi. İki hakikaten esnaflık yapmış olanlar sizi daha iyi anlıyor. Sözümlü güzel dinliyor ve ailesine çabuk dönüyor. Ama affedersiniz karaca cahillikle böyle her şeyi inatla yapanları ikna etmek zor. Biraz böyle eğitilmiş, işte esnaflık yapmış... Ah hocam ah dedi mi? Gel otur yanıma diyorum. Dinliyoruz. Tabi gerektiğinde o ah hocam diyen adam bizi de dinliyor. Gereğini de yapıyoruz “ (İ4)

Aynı şekilde İ4 de evsizlerin topluma kazandırılması konusunda evsizlerin aileleri ile barıştırılması konusuna önem vermektedir.

“Yani zaten İslam’da çok mu kutsal bir şey aile. Türk toplumunda da bizi biz yapan en önemli etken ailedir. Yani ailesi olmayanın hiç kimsesi yoktur. Ailesi olanın hiç kimseye ihtiyacı yoktur. Dolayısıyla önce aile. Bunu ne kadar tamir edebilirsek elimizden geldiği kadar bunun mücadelesini veriyoruz. Yapabildikleriniz başarabildiklerimiz oldu, başaramadığımız oldu.” (İ4)

Evsiz kişilerin doğal olarak en büyük özlemleri bir eve ve bir aile ortamına kavuşmaktır. Hocaların bu bilinci taşıdığı, evsizleri doyurulması ve barındırılması gereken insanlar olarak değil; psiko-sosyal ihtiyaçlarının da giderilmesi gereken insanlar olarak görmeleri, onlara dönük bakış açılarında ve eylemlerinde çok rahatlıkla görülüyor. Söz konusu hocaların, dini bilgi ve eyleme kapasitelerindeki “insan” yaklaşımının derinliği ortaya çıkmaktadır.

“En çok söyledikleri şey sıcak bir yuvamız olsa. O anda işte devreye giriyoruz. Ver diyorum bir iletişim numarası, ben senin oğlunla konuşacağım. Ver eşinin numarasını. Örnek söylüyorum bunu. Hatta birisine dedim ki ben yengemle konuşacağım. Yeniden düğün istiyorsa düğün

yapacağım dedim. Hocam çok zor dedi. Sen ver numarayı dedim. Diyorsun ya sıcak yuvam olsun, senin zaten bir yuvan var ama bir kopukluk olmuş. Gel bunu izah et. Hamdolsun 10'un üzerindedir böyle eşyle çocuklarıyla buluşturduğumuz aile.” (İ4)

“Ben yine aynı şeyi söylüyorum, suskunlar çok tehlike. Yani bu daha önce de söyledim. Konuşmayanların çok ciddi sıkıntıları var. Yani hani bunu çok açmak istemiyorum. Suskun adamın birisinin kızı babam bana tecavüz etti demiş. Bu adam öyle küsmüş ki dört cümle kurabiliyor. Beşincisi boğazına düğümleniyor. Anlıyorsunuz. Tamiri de bu işin çok zor. Ama dediğim gibi hanımıyla tartışmış, oğluyla tartışmış, akrabasıyla tartışmış veya ortağıyla... Mesela çok yaşadığımız bir şey daha var. İş ortalarıyla kavga adamı sokağa atmış. Bunları düzeltmek kolay. Fakat en yakınlarının ihanetine uğrayanlara, çok yaralılara merhem olamadık. Olumlu yönde olduğumuz örnekler var mı? Var. Ama bu suskunlar çok zor.” (İ4)

İ4'in “suskunlar” olarak ifade ettiği grup diyalog kurulan en zor grup olarak ortaya çıkmaktadır. Hoca “Suskunlar” grubu dışa kapalı olduğu için kendileriyle diyalog kurmanın, güvenlerini kazanmanın veya ikinci aşamada aileleri ile barıştırmanın zor olduğunu belirtmektedir.

İ1 ise evsizlerin temel ihtiyaçlarını karşılarken önemli olan sorunun evsizlerin “düşmüş oldukları o çukurdan kurtarmak için ne yapabiliriz” sorusu olduğunu ifade etmektedir. Başlangıç hedeflerinin “en az %10'luk bir oranda insanı topluma kazandırmak” olduğunu ifade eden İ1, zamanla bu oranın %20-25'e ulaştığını belirtmektedir.

Evsizlik Sorununun Çözümünde Camilerin Yeri

Caminin sosyal hayatın merkezi birimi olarak taşıdığı önem evsizlik sorununun çözümünde de ortaya çıkıyor. İ3 için cami diğer kurumlardan farklıdır. Evsizlik sorununun çözümünde caminin farkı diğer kurumlarda olduğu gibi evsiz kişinin bir yetkili bir kimseden bir şey talep ettiği yer olmayıp, sadece ve sadece Allah'tan istenilen yer olmasıdır. Bu yönüyle İ3 caminin verdiği duyguyu bir başka kurumun veremeyeceğini şu şekilde ifade ediyor:

“Mesela bir emniyete, bir sağlık kurumuna gitsen bir devlet birimine gitsen derdini anlatırken belki şu tür neden niçin diye sorgulamalarla karşılaşsın ama mabed de çok daha farklı bir hava var. Yani burada sormazsın adama neden diye. Adam aç, üstü pis. Doyurursun temizlersin.”

“Cami türedi bir kurum değil. Allah'ın evi diye tanımlıyoruz. Kişi aslında benden bir şey istemiyor. Allah'tan istiyor. Allah rızası için koşturan insanlar cami de aslında konu mankeni. Ve ilgili kişi bana, camideki görevli kişilere karşı bir minnet duymuyor. Hem aşkın bir varlıkla ilişki kurmak hem de o mabedin misafiri olarak hissetmesi. Bu başka bir kurumun oluşturabileceği bir psikoloji değil. Belediye de yemek verebilir ama bu modern çağda benim insani duygularım, benim insanlaşma sürecim, hayırsever kişinin başışı gibi bu yemeği modern çağda bir hizmet olarak algılamam gibi birçok unsur var. Ama cami öyle değil. Niye geldin diye soran bir insan yok. Sen de geldin ben de geldim. Allah'tan istemeye geldim. E orada ihtiyaçları sorunları gözlemleyen birileri de var. Dolayısıyla ihtiyaçlar gideriliyor.”

İ3'e göre, evsizlerin ilk sığınacağı yer camilerdir:

“Mesela bu sokak insanların güvenli ve sağlıklı bir uyku uyuyamama sorunu var. Bu insanı sadece bu uyku meselesi de yorar zaten. Dolayısıyla, bir kısmında kapalı alan korkusu var, terapi gerektiriyor. Ama evsiz insanımız da istiyorsa, tavına geldiye mesela hamam var kültürümüzde. İstediginde temizlenebilmelisin, istediğin yiyebilmelisin. Hiçbir sosyal temasla ezilmeden, hesap vermeden geçip bir uyuyayım, bir karnımı doyurabileyim dediğin yerdir mabed.” (İ3)

“Günlük hayatta da camide ise o kişi, avluda otursa bile oradan etkilenir. Şeytanın yoksunluk vb. kaygılarıyla manipüle ettiği insana Allah yetişir. Allah güven verir ama şeytan korku artırır. Camide de Allah'la tanışmak mümkün. Doğru bir şekilde tanışmak daha mümkün. Dolayısıyla cami şeytanla mücadelede bir hastane ise ve ben bunları uyguluyorsam bu insana güven veririm, merak etmesin o insan. Sen bir İslam toplumunda yaşıyorsun aç kalmazsın merak etme. Açlıktan ölmek caiz değil, açlıktan birisi ölürse hepimiz sorumluyuz. Allah'ın itikadını da insanlar gösterir ve burada camide de göstermek gerekir.” (İ3)

İ3, bir yandan bugün sokaklarda yaşayan evsizlerin ilk anda camilere sığınmaları gerektiğini söylerken ikinci aşamada, koruyucu tedavi hizmetleri olarak ailenin güçlendirilmesi noktasında da camilerin görev alabileceğini ifade ediyor. Zira evsizlerin çok büyük bölümü (İ4'ün ifadesine göre %95) aile içinde yaşanan geçimsizlikler sonucu sokaklara düştükleri düşünülmektedir.

Evsizlerin camiye gelmeleri, camide sunulan hizmetlere alışmaları ya da bir başka deyişle camiye karşı duydukları güvenin imamlar tarafından oluşturulması süreçte önemli bir aşama olarak ortaya çıkmıştır. Cami hocaları, evsizlerin oldukça duygusal insanlar olduklarını bilerek, evsizler ile olan ilişkilerinde bir psikolog gibi oldukça profesyonel davrandıkları görülmektedir. Evsizlerin psikolojik durumlarına önem veren İ2, evsizlerin yanında her zaman neşeli davranmaya dikkat ettiğini şu şekilde belirtmektedir:

“Evsizlerle kuracağın ilişki çok önemli. Onlar bir yerde senin gözünün içine bakıyor. Buradayken hep neşeli olurum. O gün canım sıkkın olsa da neşeliymiş gibi yaparım çünkü onlara umut vermem lazım. Bir kere oldu. Buradan çıkarken bir türkü söyleyerek girdim. Ertesi gün türkü söylemeden girdim. Hemen geldi bir arkadaşımız sordu hocam neden türkü söylemiyorsun bir şey mi oldu, dün neşeliydin biz de neşelendik sayende. Yani bak, işte mutlu olursan onlarda mutlu olur. Bir gün yine sabah kahvaltı var, ben geldim o gün de hatırlamıyorum moralim bozuk çekildim bir köşeye. Baktım kimse yemiyor. Kendine bakacaksın, çünkü bu insanlara umut vermelisin.”

Görüşmelerde ortaya çıkan bir başka durum ise, camilerin evsizler üzerindeki dönüştürücü etkisi hakkındadır. Hocaların bireysel davranışları kadar bizatihi caminin kendisi evsizler için önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de insan yaşadığı sorunlar karşısında çaresiz duruma düştüğünde kendisine özellikle psikolojik anlamda destek olacak birtakım ilişkiler aramaktadır. Cami bu yönüyle evsizler için destekleyici, değiştirici bir güce sahiptir. İ3 caminin dönüştürücü gücünü şu şekilde ifade etmektedir:

“Evsizleri camiye günde bir saat bile toplasan faydalı olursun. O bir saatte belki başka bir yerde bir zorluk yaşayacak ya da yaşatacak. Burası mekân olarak cami. Sevgi var muhabbet var. Bu insanları bir saat de olsa caminin manevi havasında onları zararsız bir biçimde korumak önemli. Bir saatlik yemek faslı bile camideki, o kişileri daha da uzun vadeli koruyabilir, kurtarabilir ama bu sorun çözülmez sadece hafifletebiliriz. Bir kısmı belki hayat boyu öyle devam edecek ama onlara bile faydalı olmak mümkün.”

İl evsizlik sorununun yerel yönetimler tarafından çözülemeyeceğine dikkat çekiyor:

“Ülkemizde belediyeçilik dört yıllıktır; seçimden seçimedir, istisnaları tenzih ederim, çoğu dört yıllıktır. “Ben bunu buraya koyarsam dört yıl sonra kaç tane oy getirir?” Dört sene sonra bana o ne kadar oy getirecek? Dört seneden sonrası önemli değil.” Yani kısa vadeli projelerin peşindeler, uzun vadeli projelerin peşinde değiller ve ben bunu yaşadım. Ben bunu yaşadım yani siyasetten konuşmak istemediğim için ses etmiyorum. Bunu yaşadım maalesef. Aynen şunu söylediler bana, daha kısa zamanda, aynen şunu söylediler, “Hocam bize kısa proje söyle. Senin söylediğin proje en az otuz senelik proje. Biz bunun altına giremeyiz, yapmayız.” dediler.

İl’in ifade ettiği durum siyasetin kendi doğasından kaynaklanabilir. Dolayısıyla camilerin evsizliğin çözümüne dair önemi caminin taşıdığı ruh, organizasyon biçimi ve evsizlerle kurulan ilişki görüşte ifade edildiği şekliyle belediye gibi kurumsal yapıların yapabileceklerinden daha çok fayda sağlayabilir.

Diyanet Teşkilatının Önemi

İstanbul’da bulunan cami imamları, evsizlerin Anadolu’da bulunan ailelerinin yakın çevrelerindeki din adamlarına ulaşarak aileleri ile barışmaları konusunda katkı sağlamaları önemli bir avantaj olarak ortaya çıkmaktadır. Evsizlerin bir kısmının ailesinin Anadolu’da olduğu ve özellikle Diyanet kurumunun ülkenin her köy ve mahallesinde bir cami imanının olduğu düşünüldüğünde bu avantajın önemi daha da belirginleşiyor. İ4, evine dönmek istemekle birlikte eşinin kendisi ile barışmayacağına dair kaygısı olan bir evsiz bireyin eşini, bu ilişki ağı üzerinden ikna ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Daha çok yaşadığı bölgedeki kanaat önderlerini biz devreye koyuyoruz. Ben Kastamonu’nun o ilgili ilçesindeki bir kanaat önderini, hoca efendiydi kendisi, aradım. Dedim ki hocam bak böyle böyle. Ben belli bir kıvama getirdim. Sen hanımefendiyle yüz yüze görüşürsen veya benimle bir daha telefonla görüşürürsen sanki bu iş olacak gibi.” (İ4)

Diyanet teşkilatının ilişkiler ağı sebebiyle bir imamın bir başka şehirdeki imama ulaşması, gerektiğinde imam dışında muhtar, kaymakam gibi diğer mülki amirlere de rahatlıkla ulaşabilmektedirler. Bu yönüyle imamlığın toplumdaki konumunun ve mesleki ilişkilerin avantajı; evsizlerin aile içi ilişkilerinde destekleyici bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu araştırmada İstanbul'da bulunan dört ayrı camide evsizlik sorununa yönelik olarak yürütülen faaliyetler ele alınarak, bu faaliyetlerin evsizlik sorununa dair taşıdığı potansiyel imkanlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İstanbul'un farklı ilçelerinde görev yapan dört cami imanından üçünün evsizlik ile ilgili hiçbir düşünce ve proje sahibi olmadıkları, gündelik hayatın akışı içinde evsizler ile karşılaşmaları sonucu birbirlerinden habersiz bir şekilde görev yaptıkları camileri, evsizlere açtıkları anlaşılmalıdır. İ3'ün ise imamlıktan önce de bu ve benzeri işlere aşına olduğu anlaşılmaktadır. İ3'ün imamlık görevinden önce vakıf faaliyetlerinde bulunması, bir dönem öğretmenlik yapmış olması ve ilahiyat bölümünde doktora eğitimi almış olması gibi hususlar, evsizlik konusu ile ilgili farkındalığını belirleyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Hocalar sosyoloji, sosyal hizmet ya da psikolojik danışmanlık gibi evsizlik hakkındaki çözüm ve öneri geliştirmesi muhtemel hiçbir sosyal bilim alanında uzmanlaşmış kişiler değiller. İ1 ve İ4 ilahiyat ön lisans mezunuyken, İ2 lise mezunudur. Hocaların birbirinden habersiz olarak camilerini hizmete açmaları ve çalışmalarında birbirlerine çok benzer yöntemleri izlemelerinin ortak paydasını, öncelikle konu ile ilgili var olan ayet ve hadisler ikinci aşamada ise hayırseverlik geleneğinin zengin tecrübesi oluşturmaktadır.

Hocalar, evsizlerin değişik düzeylerde; yemek, giyim, tedavi, temizlik/banyo ihtiyaçları ile barınma ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Cami bahçelerinde oluşturulan ilişkiler ağı ile evsizlerin özgüvenlerini kazanmalarına katkılar yaparak, hayata tutunmalarına, iş bulmalarına, meslek edinmelerine, bir kısmının ise var olan/terk ettiği eşleri ile barışarak hayata yeniden dönmelerini sağlamaktadırlar. Gerek işe yerleştirme gerek aile ile barıştırma yoluyla toplumsal hayata dönmelerine vesile oldukları bu insanların aile yaşantılarını da değişik aralıklar ile takip eden hocalar, gerektiğinde psikolojik ve ekonomik desteklerini sürdürerek aile hayatlarının devamlılığını sağlamaktadırlar. Dolayısıyla hocaların, evsizlerin tekrar sokağa düşme risklerini en aza indirmeye çalıştıkları ifade edilebilir.

Cami bahçelerinde evsizlere yönelik olarak sürdürülen çalışmaların yazılı bir programa bağlı olmamakla birlikte belli aşamalara dayalı olarak sistematik bir tutarlılık içinde ilerlediği anlaşılmaktadır. Bu yazısız/plansız ama sistematik tutarlılığı dört camide de yürütülen çalışmalarda görmek mümkündür. Bunu sağlayan ana unsur ortak dini bilgilerdir. Bu bilgiler üzerine inşa edilen faaliyetlerin evsizler için "yeniden sosyalleşme" sürecini başlattığı ifade edilebilir. Bu sürecin en önemli boyutu gerek cami cemaati ile gerek mahalle halkı ile kurulan ilişkilerdir. Görüşülen dört imamın ifadelerinden anlaşıldığına göre evsizlere caminin ve faaliyetlerin işleyişi hakkında sadece rol ve sorumluluk verme değil bazı konularda evsizlere danışıldığı da ortaya

çıkılmaktadır. Böylelikle evsizler kişiliklerinde yaşanan iyileşmelerle, yeni ilişkiler ağı içinde kendisinin diğer insanlar ile eşitlendiği duygusunu yaşayarak belli düzeyde bir özgüven kazanmaktadır. Dolayısıyla evsizlik sorununun çözümünde evsiz kişinin psikolojik iyi oluş hali en önemli aşama olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu aşamalarda temel belirleyici olan iki ana unsur söz konusudur: İlki, hocaların evsizlere “sevgi, merhamet ve sabır” dolu yaklaşım/tutum içinde davranmalarıdır. Dini saiklerle ortaya çıkan doğal süreçteki bu şekilde bir yaklaşım kurumsal bir yerde verilecek hizmetlere göre daha etkili sonuçlar doğurma kapasitesine sahiptir. Sevgi ve merhamet davranışları toplumsal ilişkilerde de önemli/etkili davranışlardır. Ancak konu itibarıyla önemli olan bu davranışları “din adamlarının” göstermiş olmasıdır. Gündelik sosyal ilişkiler zaman zaman “beklenti” veya “çıkır” odağında seyredebilirken, din görevlilerinde, özellikle evsiz insanlara karşı sevgi ve merhamet davranışları dinin bir gereği olarak “Allah’ın rızası” temelinde ortaya çıkmaktadır. Değişik şekillerde istismar edilen ve toplumdaki dışlanmış evsizlerin, kendileri ile ilişkiye giren kişilerin hiçbir beklenti içinde olmadıklarına inanmaları gerekir. Bu inancın kazanılması ise sevgi ve şefkate dayalı sabırlı bir süreci zorunlu kılar. Gerçekten cami hocalarının gerek evsizleri motive etmelerini gerekse de evsizler üzerinde gizli bir otorite kurmalarını sağlayan en önemli unsur sevgi ve şefkate dayanan bu sabırlı davranışlarıdır. Aynı zamanda hocaların gösterdiği bu davranış biçimi çalışmalara katılan diğer cami cemaati veya mahalle sakinleri için de önemli bir model olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmaların başarılı olmalarını sağlayan ikinci bir unsur olarak, toplumun “hoca” kimliğine duyduğu güven unsuruna dikkat çekmek gerekir. Bu unsur toplumun bütün katmanlarında az veya çok değişik düzeylerde vardır. Evsiz kişilerin hocaların yönlendirmelerine paralel davranışlarını değiştirmelerini sağlayan bu güvendir. Mahallede/toplumda evsizlere yönelik olarak var olan ön yargılar veya çevrede bulunan esnafın evsizlere duyduğu güvensizliğin hocalara duyulan bu güven sayesinde bertaraf edildiği anlaşılmıştır. Gerek cami cemaati gerek mahalle sakinleri veya uzak bölgelerde bulunan kişilerin hocaların çalışmalarına katkı vermelerini sağlayan unsur güven duygusudur. Aynı şekilde ailelerinden ayrılmış veya dışlanmış kişilerin aileleri ile barıştırılmaları bu güven unsuru sayesinde başarıyor. Aynı şekilde imamlar, Türkiye’nin hangi bölge, şehir veya mahallesinde olursa olsun, evsiz kişinin ailesinin yakın çevresinde bulunan cami hocasını, kanaat önderini veya muhtar ve kaymakam gibi idari yetkilileri harekete geçirecek dargın eşlerin kocaları ile barışmalarını kendisine duyulan bu güven sayesinde isteyebiliyor. Hoca kimliğine duyulan bu güven unsuru ile birlikte, Diyanet İşleri Başkanlık teşkilatının sahip olduğu ilişki ve iletişim ağının da önemli bir güç unsuru olarak zikretmek gerekir. Bu iletişim gücünün grup içinde etkili olduğu kadar, grup dışındaki memurlar ile ilişkiye girme konusunda da etkili olduğu görülmektedir. Bütün bunların yanında tamamlayıcı bir unsur olarak hocaların

bütün ilişkilerde “din dilini” kullanmaları da bir diğer önemli husustur. Çünkü imamlar, çevrede bulunan esnaftan evsiz kişiler için “Allah rızası” için iş istediği gibi, kırgın/kızgın aile üyelerinden de, “Allah rızası” için barışmalarını, “Allah rızası” için eşini affetmelerini istiyor. Bütün bu insanlara verilen mesaj “siz evsiz kişiye yardım ederseniz, Allah da size yardım eder” mesajıdır. Kısaca çok önemli bir sosyal sermaye unsuru olarak “hoca” kimliğine duyulan saygı ve güven, cami avlularında evsizlere yönelik olarak yürütülen çalışmaların başarılı olmasını sağlayan temel etkidir.

Sonuç olarak camilerdeki çalışmaların, barınma, beslenme gibi temel ihtiyaçların karşılanmasından çok daha işleve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmaların asıl önemi, temel ihtiyaçlarının karşılanmasından çok sosyal psikolojik ihtiyaçların karşılanmasıdır. Örneğin kış aylarında valiliklerin kendileri için açtığı otellerde bütün biyolojik ihtiyaçların karşılanmasına rağmen, sosyal çevre ve ilişki ağlarından ayrılma riskinden dolayı bir kısım evsizlerin bu otellerde kalmadığı veya sadece donma riskinin yüksek olduğu çok soğuk gecelerde otellerde kaldıkları bilinmektedir. Bir başka ifade ile sosyal psikolojik ihtiyaçların karşılanmaması, biyolojik ihtiyaçların karşılanmasının önemini yitirmesine sebep olmaktadır. Araştırmacı, evsizler ile olan 15 yıllık yakın temasında bu durumu sıklıkla şahit olmuştur. Dolayısıyla, beslenme, barınma, tedavi ve temizlik gibi sadece temel biyolojik ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak otel veya pansiyon benzeri mekânlara evsizler zorunlu kalmadıkça fazla ilgi duymamaktadırlar. Cami avlularında yürütülen bu çalışmalara aktif olarak katılarak özgüvenlerini kazanan evsizler ikinci aşamada sokağın istismar alanlarından uzaklaşarak kurdukları yeni ilişkilerin sunduğu işe sahibi olma, aileleri ile barışma gibi imkanlara kavuşmaktadırlar. Ne yazık ki bu özellikleri, evsizlere yönelik olarak sürdürülen diğer çalışma biçimlerinde bulmak mümkün değildir. Bu yönüyle din kurumunda var olan potansiyel güç ve sinerji cami ortamlarında “hoca kimliği” altında açığa çıktığı oranda çok etkili sosyal psikolojik sonuçlar doğurabilmektedir. Bu potansiyel güç ve sinerjinin son derece önemli bir sosyal sermaye olduğunu kabul etmek gerekir. Merkezi veya yerel yönetim birimlerinden ekonomik bir destek veya akademiden gelen bir rehberlik/danışmanlık desteği olmadan imamların cami ortamlarında bu çalışmaları sivil olarak sürdürülebilmeleri önemli bir başarıdır. Söz konusu çalışmaların sivil karakterlerine kesinlikle müdahale etmeden esnek bir planlamaya dayalı olarak koordine edilerek psikolog desteği verilirse bu çalışmaların daha başarılı sonuçlar vereceğini ifade etmek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Proje yürütücüsüyle yapılan protokol çerçevesinde, bu çalışmada kullanılan verilerin bir kısmı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 1001 - Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı kapsamında desteklenen 121K287 Numaralı ve “Eski Evsizlerin Evsizlikten Kurtulma Tecrübeleri Üzerine Nitel Bir Araştırma: İstanbul Örneği” başlıklı proje kapsamında üretilmiştir. Bu kapsamda proje yürütücüsüne ve projeye destek veren TÜBİTAK’a teşekkürlerimi sunarım.

Etik Onay: Bu araştırmada kullanılan saha verileri, İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Başkanlığı'ndan çıkan, 2024/436 dosya numaralı ve 2996914 sayılı başvuruya ilişkin E-35980450-663.05-3055757 sayılı onay kararı ile 2021/186 dosya numaralı 26.08.2021 tarih ve 424902 sayılı başvuruya ilişkin E-35980450-663.05-466501 sayılı onay kararı çerçevesinde üretilmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Acknowledgements: Some of the data used in this study, within the framework of the protocol made with the project coordinator, were generated within the scope of the project numbered 121K287 and titled "A Qualitative Study on Formerly Homeless People's Experiences of Escaping Homelessness: The Example of Istanbul", supported by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK) within the scope of 1001 - Scientific and Technological Research Projects Support Program. In this context, the author would like to thank the project coordinator and TUBİTAK for supporting the project.

Ethical Approval: The field data used in this study were generated within the framework of the approval decision numbered E-35980450-663.05-3055757 regarding the application numbered 2024/436 and dated 2996914 and the approval decision numbered E-35980450-663.05-466501 regarding the application numbered 2021/186 and dated 26.08.2021 and numbered 424902 from the Istanbul University Social Sciences and Humanities Research Ethics Committee.

Kaynakça/References

- Acar, H. ve Erbay, E. (2013). Sokak çalışması: temel kavramları ve kapsamı. (Ed. H. Acar, N. Negiz ve E. Akman). *Sosyal hizmet temelleri ve uygulama alanları* içinde (s. 365-372). Ankara: Maya Akademi.
- Akın, A. (2016). Tarihi süreç içinde cami ve fonksiyonları üzerine bir deneme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(29), 179-211.
- Alver K. (2013). *Mahalle*. Ankara: Hece Yayınları.
- Bayram, S. (2012). Osmanlı devletinde ekonomik hayatın yerel unsurları: ahilik teşkilatı ve esnaf loncaları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 81-115.
- Bedir, A. (2020). Türklerin iktisadi hayatında sosyal yardımlaşma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 24(3), 1141- 1169. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/57299/777385>
- Bekaroğlu Doğan, Y. (2020) Neoliberalizm evsizliğin yönetimi ve evsizlerin hayatta kalma stratejileri. *İdealkent*, Kentleşme ve Ekonomi Özel Sayısı, 11, 1339-1374.
- Canatan, K. ve Pazarbaşı, İ. (2016). Ortadoğu toplumlarında komşuluk ilişkileri ve komşuya güven düzeyi sosyolojik bir yaklaşım. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (8-9), 33-63.
- Castells, M. (2013). *Binyılın sonu*. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cicioğlu, H. (1985). *Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk ve ortaöğretim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları
- Çağatay, N. (1989). *Bir Türk kurumu olan ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çelebi, E. (2014). Sokakta Yaşayanlara Yönelik Sosyal Sorumluluk Çalışmaları İçin Toplumsal Algının Belirlenmesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 33, s. 808-815
- Demirel, D. (2006). Küresel eksende devletin yeni kimliği; etkin devlet. *Sayıştay Dergisi*, 60, 105-128.
- Faroqi, S. (1994). *Osmanlı'da kentler ve kentliler*. (N. Kalaycıoğlu, Çev). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

- Güç, A. (2021). Osmanlılar 'da cami ve ibadet yerleri. Şeker, M. (Ed.), *İslam tarihi ve medeniyeti II (Osmanlı dönemi)* içinde. İstanbul: Siyer Yayınları. 2. Bs., Cilt 15. 265- 285.
- Gültekin, M. Ve Özcan, Z. (2021). Kur'an ayetleri bağlamında bir değer tahlili: yardımseverlik. *Mütalaa* 1/2 (181-206).
- Hızlı, M. (2021). Osmanlı mahalle imamaları. Şeker, M. (Ed.), *İslam tarihi ve medeniyeti II (Osmanlı dönemi)* içinde. İstanbul: Siyer Yayınları. 2. Bs., Cilt 15. 285- 295.
- İşıkhan, V. (2006). Ruh hastası evsiz kadınların sorunları ve sosyal hizmet yaklaşımları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*. 17(1), 37- 52.
- Kılıç, A. K & Aslantürk, H. (2019). Evsizlerin Sosyo-Demografik Özellikleri ve Sokak Yaşamı Deneyimleri: Antalya Örneği. *Journal of Society & Social Work*, 30 (2).
- Küçük, M. (2014). *Kent yoksulluğu ve evsizlik (İstanbul Zeytinburnu spor kompleksi barınma evi örneği)*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Merriam, S. (2015). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*, (Selahattin Turan, Çev). Ankara: Nobel Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Dünden bugüne Türk kültürünün gelişme çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ören, E. (2015). Neoliberal yönetimsellik, çalışma ilişkileri ve “girişimci özne”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29 (1), 155-169.
- Özdemir, U. (2010). Evsizlik ve evsizlere genel bir bakış, *Toplum ve Sosyal Hizmetler Dergisi*, 21 (2): 77-88.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul: MEB
- Singer, A. (2002). *Osmanlı'da hayırseverlik*. (D. Şendil, Çev). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Şeker, Ş ve Yılmaz, M. (2017). *İnfak ve zarafet*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Türkcan, S. & Türkcan, A. (1996). Psikiyatri ve evsizlik: bir gözden geçirme çalışması, *Düşünen Adam Dergisi*, 9(4):8-14.
- Türkdoğan, O. (2003). *Türk tarihinin sosyolojisi*. Ankara: Hasret Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2013). Sosyal devlet bağlamında Türkiye'de sosyal yardım ve sosyal güvenlik. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 8 (3), 275 - 305.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü, (2012), “Tarihte İlginç Vakıflar”, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Erişim: <https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/ilginc-vakiflar.pdf>
- Yediyıldız, B. (2002). Klasik dönem Osmanlı toplumuna genel bir bakış. Güzel, H. C., ve Birinci, A. *Genel Türk Tarihi* içinde. Cilt 6. Ankara: Yeni Türkiye Tarihi. 287- 345.
- Yuncu, D. L. (2005). İki Yoksulluk Yaklaşımı: A. Sen'in Yapabilirlikten Yoksunluk Teorisi ve Toplumsal Dışlanma Çerçevesinin Karşılaştırılması. *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu*.